

ԴՎԻՆԻ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՇԵՂԴԱԴՅԱՆՆԵՐԸ

Արամ Տեր-Ղևոնդյանի «Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում» մենագրությունը հայագիտության ոսկե ֆոնդի մնայուն արժեքներից է¹:

Հայկական սկզբնաղբյուրների և արաբ մատենագիրների երկերի վրա հիմնված ուսումնասիրության էջերում, ի շարս հայոց պատմության բազմաթիվ հարցերի, հեղինակը ծանրացել է նաև Դվինի ավատական հայտնի Շեղդադյան ամիրայական տոհմի վրա, տալով նրա քաղաքական գործունեության համապարփակ գնահատականը: Այդ մասին հայկական սկզբնաղբյուրների սակավախոսության պատճառը, թերևս, ժամանակի խառնակ շրջադարձերին պատմիչների զգուշավոր արձագանքելու կամ թյուր իրազեկության իրողությունն է:

Այնուհանդերձ, արժանահավատ պիտի որակել Մատթեոս Ուռհայեցու և Արիստակես Հաստիվերտցու հետևյալ կարևոր տեղեկությունները: Այսպես՝ Ուռհայեցին անդրադարձել է Դավիթ Անհողին արքայի և Աբու-լ-Ասվարի միջև ծավալված պատմական մի դրվագի, երբ վերջինս փորձել է նվաճել նրա Աղվանքի հողատարածքները. «Յայսմ ժամանակիս զօրաժողով արար մեծ ամիրայն Պարսից Ապուսուար իբրև հարիւր յիսուն հազար՝ զազգան անօրինաց և մեծաւ սրտմտութեամբ յարձակեալ գայր ի վերայ քրիստոնէից և դառնաշունչ բարկութեամբ մտաւ յաշխարհն Աղուանից ի գաւառն Դաւթի Անհողին և բազում վիշտս էած հաւատացելոց. և Դավիթ երկուցեալ ի բազմութենէ զօրաց ալյազգեցան ոչ ելանէր ի պատերազմ: Իսկ անօրէնն Ապուսուար էառ բազում գաւառս ի Թիմաբերդս չորս հարիւր ... »²:

Ապառնացող վտանգից Դավիթ Անհողին արքային փրկում է Անիի (Բագրատունյաց), Կապանի (Սյունյաց) և Աբխազաց արքաների գործուն միջամտու-

¹ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965:

² Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրոթիւն, աշխարհաբար քարգմանությունը և ծանոթագրությունները Հր. Բարթիկյանի, Երևան, 1991, էջ 88:

թյունը, որոնք չորս հազար ռազմիկներից բաղկացած զորքի օգնությամբ պարտության են մատնում Աբու-լ-Ասվարին³:

Ուռհայեցին չի անտեսում նաև Բյուզանդիայի և Աբու-լ-Ասվարի միջև տեղի ունեցած բախումները՝ վշտով արձագանքելով սպարապետ Վահրամ Պահլավունու և նրա որդի Գրիգորի ողբերգական մահվան լուրին: «Յայսմ ամի և յաւուրս աշնանային խաղաց զօրքն Հոռոմոց և գնացին ի վերայ քաղաքին Դվնայ, և ի խմբել պատերազմին՝ բարկութիւն հասաներ յԱստուծոյ ի վերայ զօրացն Հոռոմոց և լինէին պարտեալք յերեսաց ալլազգեացն և դարձան ի փախուստ. և եղև կոտորած մեծ ի վերայ քրիստոնէիցն, և բազումք ի զօրացն Հոռոմաց անկան ի սուր և ի գերութիւն, ընդ որ և մեծ սպարապետն Հայոց Վահրամ հանդերձ որդւովն իւրով Գրիգորիւ սպանաւ ի մեծ պատերազմին ի Դուին քաղաքին»⁴:

Արիստակես Լաստիվերտցին նախ մատնացույց է անում Աբու-լ-Ասվարի՝ Աշոտ Բագրատունու փեսա լինելու հանգամանքը. «Եւ ի սոյն ամի ելին Պարսից զօրքն յանուն Սուլտանայ, բայց ասէն թէ Ապուստարայ էին, այն, որ զԴուին և զԳանձակ ունէր և էր փեսայ թագաւորին Հայոց Աշոտայ, որք ելեալ էին յաշխարհէն Հայոց»⁵:

Բյուզանդական զորքի և Աբու-լ-Ասվարի առճակատմանը պատմիչը իրազեկված է, բայց դեպքերին հպանցիկ է անդրադարձել, մեծ կսկիծ արտահայտելով Վահրամ Պահլավունու և նրա որդի Գրիգորի մահվան առթիվ. «Իսկ իշխան ոմն Ասիտ անունն որ յառաջ կալեալ էր զտերութիւնն արևելից, և զնա առաքէ թագաւորն տեղակալ քաղաքն Անույ: Որոյ եկեալ՝ անշափ պատուով մեծարէ զհայրապետն Պետրոս և նուաճէ զաշխարհն ընդ ձեռամբ և ինքն բազում զօրօք խաղայ ի վերայ քաղաքին պատերազմ տուեալ ընդ նմա, և անշափ կոտորածս առնէ ի դուռն քաղաքին, յորում տեղւոջ մեռաւ մեծ իշխանն Հայոց Վահրամ, հանդերձ որդւովն որ մեծ սուզ հասոյց Հայոց»⁶:

Խնդրին առնչվող տեղեկությունների հարուստ շտեմարան է Մունաջչիմ Բաշիի XI-XII դդ. անանուն աղբյուրը: Գիտական աշխարհն այս աղբյուրին առաջինն իրազեկվել է Վ. Մինորսկու շնորհիվ, իսկ 1962 թվականին, Ա. Տեր-Ղևոնդյանի ջանքերով, այն հրապարակվել է հայերեն⁷:

³ Նույն տեղում, էջ 90:

⁴ Նույն տեղում, էջ 108:

⁵ Արիստակես Լաստիվերտցի, Պատմութիւն, աշխատասիրությամբ Կ. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963, էջ 96:

⁶ Նույն տեղում, էջ 63:

⁷ V. Minorsky, *Studies in Caucasian history* (Cambridge Oriental Studies 6), London, 1953, p. 6, Ա. Տեր-Ղևոնդյան, «Մունաջչիմ Բաշիի XI-XII դարերի անանուն աղբյուրը Դվինի և Գանձակի Շեղդադյանների մասին», Հոգվածների ժողովածու, Երևան, 2003, էջ 70-85:

Աղբյուրից տեղեկանում ենք Շեդդադյան տոհմի նախահայր Աբու-լ-Ասվարի պապ՝ Մուհամմադ Իբն Կուրտակի Գանձակից 951 թվականին Դվինում հաստատվելու փաստին: Սակայն իրադարձությունների զարգացումը, կապված Ատրպատականի Սալարյան Մարզուբանի դվինյան արշավանքի հետ, կանխորոշեց նրա փախուստը Վասպուրական Գագիկ Արծրունու մոտ, ուր թեև նա ապաստանել էր, բայց ուներ հեռահար ծրագիր՝ Բյուզանդիայի օգնությամբ վերստին նվաճել Դվինը, որն այդպես էլ չհաջողվեց, ու 955 թվականին, նա Վասպուրականում էլ կնքեց իր մահկանացուն:

X դարի երկրորդ կեսի իրադարձություններին մեր կարճառոտ քննության նպատակը ամիրայական ուժերի կողմից վիճելի տարածքներ գրավելը, ճանապարհային քաղաքականության և վաճառաշահ քաղաքներին տիրողի կարգավիճակ ձեռք բերելու նրանց նվաճողական քաղաքականությունը բացահայտելն է: Այդ բարդ գործընթացում իրականացան ժողովուրդների բռնի տեղահանումներ, քաղաքներ ավերվեցին, իսկ տարածաշրջանի քարտեզը նոր ձևափոխությունների ենթարկվեց:

Այս լայնածավալ տեղաշարժերից Դվինը չէր կարող դուրս մնալ: Բարգավաճ այդ քաղաքին տիրելու առանցքում էին հայտնվել Ատրպատականի Սաջյանները, ապա՝ Սալարյանները: Ձեռնպահ չէին և Բագրատունիները, որոնց վերջնականապես հայկական հողերը միավորելն էր ու Դվինն իրենց մայրաքաղաքը դարձնելը: Սաջյան Յուսուֆի ձեռքով 914 թվականին Սմբատ Բագրատունու եղբերական մահը պատճառ դարձավ, որ հայոց արքաները հրաժարվեն այդ գաղափարից, թեև արաբական աղբյուրը մանրամասներ է հաղորդում 953 թվականին Աշոտ Ողորմածի (953-77) դվինյան անհաջող արշավանքի մասին⁸:

Այս իրադարձություններին 1021 թվականին հաջորդեց դեմիկների դվինյան արշավանքը: Նստակյաց չլինելով՝ որոշ ժամանակ անց նրանք լքեցին քաղաքն, իրենց տեղը զիջելով անհայտ ծագումով, վստահություն չներշնչող քաղաքական գործիչների, որոնց համար Դվինը ժամանակավոր կացարան էր ու կողոպուտի առարկա: Խաղաղության պահերից մեկի ժամանակ, 1022 թվականին, Դվինն անցավ ամիրապետ ու զորավար Աբու-լ-Ասվարի ձեռքը: 28 տարի կառավարելով՝ նա ձևավորեց Դվինի ամիրայությունը և կարճ ժամանակահատվածում դարձրեց այն հեղինակավոր ու կայացած քաղաքական միավոր՝ շատ ոլորտներում Մերձավոր Արևելքում թելադրողի կարգավիճակով:

Այս իշխանապետության առևտրատնտեսական, շինարարական և մշակութային կյանքի զարգացման մակարդակն, անշուշտ, միայն պատմական վավե-

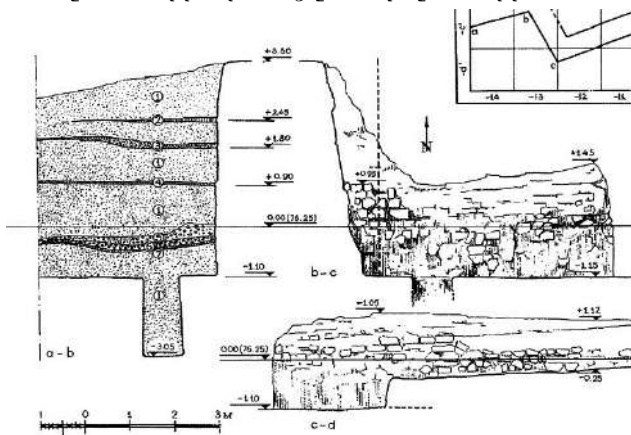
⁸ V. Minorsky, op. cit., p. 6.

րագրերով լուսաբանելը բավարար չէ: Քաղաքի վերաբերյալ անհամեմատ ավելի առատ վկայություններ են պեղումների ժամանակ բացված կառույցներն ու հայտնաբերված հնագիտական առարկաները, որոնց քննությամբ արդարացվում են քաղաքի դինամիկ զարգացման մասշտաբների և հզորության մասին պատկերացումները:

ԴՎԻՆԻ սիստեմատիկ պեղումներն սկսվել են 1937 թ. (ղեկ. Ս. Տեր-Ավետիսյան, ընդհատվել են Ներկորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, վերսկսվել 1946 թվականին (ղեկ. պրոֆ. Կ. Ղաֆադարյան), իսկ 1977 թ.-ից մինչև 2009 թվականը շարունակվել են պ.գ.դ. Ա. Քալանթարյանի ղեկավարությամբ:

1022 թվականին քաղաքի տեր Աբու-լ-Ասվարը ժառանգել էր քայքայված տնտեսությամբ, հիմնավոր նորոգման կարոտ մի երկրամաս: Ըստ երևույթին, առաջնահերթությունը նա տվել էր պարսպաշինությանը: Դրա ենթադրյալ պատճառներից մեկն այն էր, որ պաշտպանական նպատակի ծառայող հողաշեն այս կառուցամասն եղել է չափազանց քայքայված: Մինչ ամիրայետ Աբու-լ-Ասվարի գալուստը այդ կառույցի պահակազորի պարտականությունը կատարում էին դեմիկները, որոնք իրենց շահագրգիռ վարքագծով ազատ ելումուտ էին տրամադրում թշնամիներին, մեծ վնաս պատճառելով քաղաքային բնակչությանը:

2006-2013 թթ. ԴՎԻՆԻ միջնաբերդի պաշտպանական հարավային խոցելի հատվածում իրականացված պեղումների ժամանակ արձանագրվեցին Աբու-լ-

Գծ. 1. Գծագիրը՝ Կորյուն Ղաֆադարյանի

Ասվարի տիրապետության ժամանակի նորոգումների հետքերը: Ուսումնասիրությամբ լուսաբանվեց վերականգնման համար կիրառված շինանյութի որակը, ամրակայման իրականացման համար կիրառված շինարարական տեխնիկան, կառուցապատման մեթոդներն ու հարակից այլ խնդիրներ (գծ. 1)⁹:

⁹ «Ի դեպ, Աբու-լ-Ասվարի պարսպաշինական հմտությունը դրսևորվել է նաև Գանձակում: Աղբյուրը նիշատակում է 1063 թվականին Գանձակի արվարձանի շուրջը նրա կառուցած ամուր պարիսպը, որի վրա կախել է ամուր դռներ ու փորել խոր խրամատներ», տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, *նշվ. աշխ.*, 2003, էջ 82:

Հնագիտական հետազոտությունը ցույց տվեց, որ ամրակայման համար շինարարներն օգտագործել են կառուցողական մի այսպիսի մոդել՝ կրաքարերի կուտակումներից բաղկացած շերտին հաջորդել են հում աղյուսների կապակցումները, որոնց կանոնավոր հերթագայությունը շարունակաբար կրկնվել է:

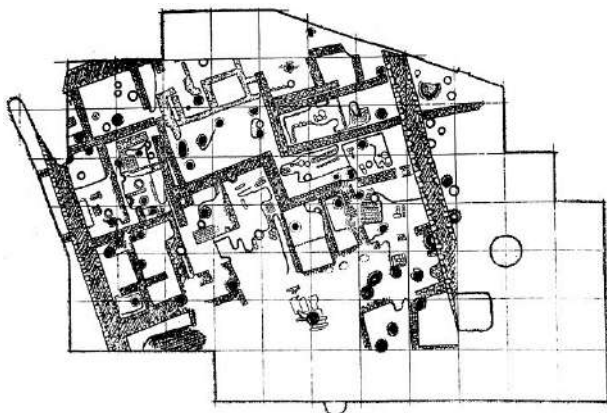
Քաղաքի անվտանգության ապահովմանը միտված այս միջոցառումը կարևոր նշանակություն ունեցավ բյուզանդական արշավանքների ընթացքում: Արիստակես Լաստիվերտցին և Մատթեոս Ուռհայեցին, ինչպես տեսանք, այդ անցուղարձերին տեղյակ են, սակայն իրենց երկերում դրանց հպանցիկ են անդրադարձել: XI դարի բյուզանդական արշավանքները լայնորեն լուսաբանող պատմիչը Հովհաննես Սկիլիցեսն է: Ըստ նրա հավաստի տեղեկության, բյուզանդական Ռոմանոս կայսրը (1028-1034) Աբու-լ-Ասվարի հետ դրոշմակնիքով հաստատված մի պայմանագրով՝ նրան է տրամադրում Բագրատունիներին պատկանող որոշ ամրոցներ՝ նրանց չսատարելու պայմանով: 1045 թվականին, երբ Կոստանդին Մոնոմախին (1042-1054) հաջողվում է տիրանալ Անի մայրաքաղաքին, նա Աբու-լ-Ասվարից հետ է պահանջում այդ ամրոցները և, մերժում ստանալով, Ասիտ զորավարին ուղարկում է Դվինը նվաճելու: Այստեղ դրսևորվում է Աբու-լ-Ասվար զորավարի ռազմական հմտությունը: Ազատ գետի հունը փոխելով, նա ստեղծում է բյուզանդական հեծելազորի առաջխաղացմանը խանգարող տղմոտ միջավայր: Աղբյուրը բովանդակում է հետազոտողների տեսագաշտից վրիպած ևս մի կարևոր փաստ. Աբու-լ-Ասվարի ռազմիկները բյուզանդական հեծելազորին զուգահեռաբար նետահարել են պարսպի վերնամասը գոտկող քիվաշարքի արանքներից: Աղբյուրի հավաստմամբ, այդ բախումներում դվինցիների հաղթանակը եղել է կատարյալ¹⁰: Մ. Չամչյանը առանց աղբյուրի հիշատակման գրել է 1047 թվականին բյուզանդական մեկ այլ արշավանքի մասին, որի ժամանակ կրկին հաղթել է Աբու-լ-Ասվարը, ու դրանից հետո քրիստոնյաների հանդեպ սկսվել է հալածանքների մի շարք՝ անգամ ուղեկցված եկեղեցիների ավերումով¹¹:

Աբու-լ-Ասվարի քաղաքաշինական գործունեության հաջորդ ասպարեզը բնակարաններն էին, որոնց ավերակները, չնայած Աբու-լ-Ասվարի հետնորդների պատճառած ավերածություններին, որոշ ծավալներով պահպանվել են միջնաբերդի տարբեր հատվածներում: 1946-50 թթ. Դվինի միջնաբերդի գագաթում իրականացված պեղումների ժամանակ (ղեկ. Կ. Ղաֆադարյան) բացվել էր

¹⁰ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 10՝ Բյուզանդական աղբյուրներ Գ, քաղգմանությունը և ծանոթագրությունները Հր. Բարթիկյանի, Երևան, 1979, 439 էջ 146-148:

¹¹ Մ. Չամչյան, 1984, Հայոց պատմություն, Հ. Բ, Երևան, 1984, էջ 938:

120.000 մ² մակերեսով (30 մ × 40 մ), հիմքերում քարե, վերնամասում հում աղյուսի շարվածքով 1,7-2,5 մ լայնությամբ պատերով մի կառույց, որը Կ. Ղաֆադարյանը պալատ է անվանել¹²: Սելջուկների և մոնղոլների արշավանքների հետևանքով ձեռքից ձեռք անցած միջնաբերդում նվաճողներն իրենց ներկայության դրոշմն են թողել՝ արտահայտված շերտագրական խիտ նստվածքներով: Շինությունը զգալի կորուստներ է ունեցել. մեծ սենյակները միջնորմներ ներմուծելու հետևանքով վերածվել են բջիջների, իսկ կենցաղային նշանակության հորերի և թոնիրների կառուցումը խախտել է հատակներն ու ստորին շերտերը: Այս ամենը խաթարել է այդ կարևոր շինության հատակագծային պատկերը, որի նախնական ձևը ներկա պահին միայն մոտավորությամբ է վերականգնվում (գծ. 2.):

Գծ. 2. Գծագիրը՝ Գ. Քոչոյանի

Այս կառույցի գործառնական նշանակության, բնակեցվածության և ժամանակագրության խնդիրների մասին որևէ կարծիք չի արտահայտվել: Թերևս, այս շինությունը նկատի չառնելով, բայց հենվելով Իբն Հաուկալի այն տեղեկության վրա, թե արաբ ոստիկանի նստոցը Դվինի միջնաբերդում է, այնպես, ինչպես Աղվանքում՝ Պարտավինը կամ Ատրպատականում Արդեբիլինը, Ա. Տեր-Ղևոնդյանը այնտեղ է պատկերացրել ոստիկանի նստոցը, ավելացնելով, որ մինչև IX դարն այն եղել է գործող կառույց¹³: Ուսումնասիրելով այդ շինության կառուցաձևույթը, շրջակայքից ու հենց ներքին տարածքից հայտնաբերված ճարտարապետական հարդարանքի մեծաթիվ տարրերը, կենցաղային առարկաներն ու դրամները, վստահ ենք, որ կառույցը պիտի թվագրվի XI դարով, այսինքն՝ Աբուլ-Ասվարի կառավարման ժամանակով:

Այդ ժամանակ Դվինի քաղաքաշինական մեջ տիրող էր տարածաշրջանի այլ կայացած ամիրայությունների կառուցաձևերն ու ճարտարապետական հարդարանքն ընդօրինակելը: Նկատելի է համագործակցության միտումը՝ առանց

¹² Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 1, Երևան, 1952, էջ 48-76:

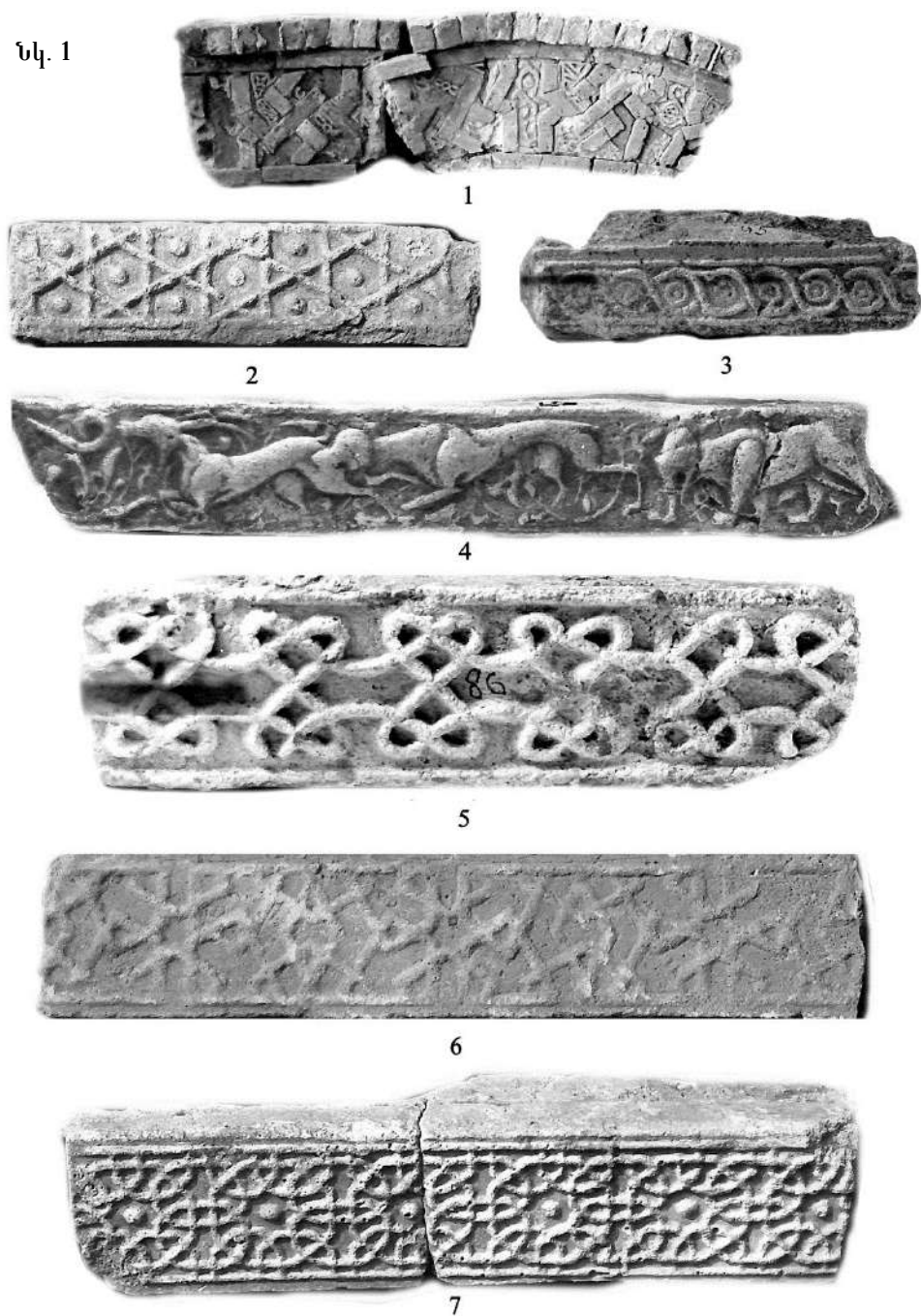
¹³ Ibn Hauqal, *Viae et regna auctore Ibn Hauqal*, 1873, II, 342 (հղվում է ըստ հետևյալ գրքի՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 73):

կղզիացման ու մեկուսացման: Դրական այդ ձեռքբերումներին նպաստում էին ճանապարհային քաղաքականության ընձեռած լայն հնարավորությունները, փոխազդեցությունը, նաև մարդկային գործոնը: Կառույցների տիպականացումը, սակայն, կույր ընդօրինակման արդյունք չէր. տեղադիրքը, կլիմայական պայմանները, տեսադաշտերն ու այլ հանգամանքներ հանգեցրել են հատակագծերի շոշափելի տարբերություններին:

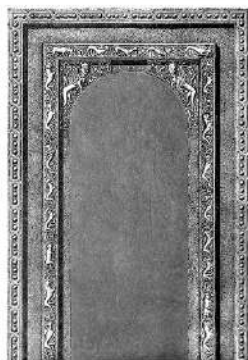
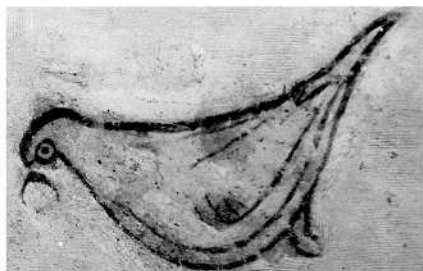
Այսպես, եթե Կենտրոնական Ասիայում և Իրանում կառուցապատումներն իրականացվել են հարթ տարածքում քառակուսի հատակագծով, կենտրոնում բակի շուրջը իրարահաջորդ սենյակների դասավորությամբ, ապա Դվինում վերոհիշյալ շինությունն ունի ուղղանկյուն հատակագիծ, որն արդյունք էր տեղադիրքի՝ երկրակազմության վայելուչ տեսադաշտի կողմերի ապահովման հաշվառումով: Այս ամենով հանդերձ, բնակարանների ներքին ու արտաքին հարդարանքի լրացումներն եղել են նույնական ու իրականացվել են գիպսե հարդարանքների և տերակոտաների կիրառությամբ (նկ. 1): Խոսքը նաև շինությունների կոնստրուկտիվ բաղադրամասերի մասին է (սյուների, կամարաղեղների և խորշերի): Յավոք, Դվինում օտար ռազմարշավները շինություններին մեծ վնաս են պատճառել, ու որմերը գրեթե մինչև հիմքերը խաթարված են: Ուստի, պեղումների տրամագրած բեկորներով վերականգնումներն իրականացվում են Կենտրոնական Ասիայի ու Իրանի չվնասված ու XI դարով թվագրվող շինություններին բնորոշ խճապատկերներով¹⁴, քանի որ հարդաբաղադրիչները պատրաստված են կաղապարային մասնագիտացված միասնական մեթոդով ու ծավալային ձևերի և զարդանախշերի նույնատիպ կանոնիկ լուծումներով: Նախապես մշակված ծրագրով պատի հարթության փուլածքի 1,0 մ բարձրությամբ մասը զբաղեցրել է ռճավորված բուսազարդերի ու երկրաչափական մոտիվների համաչափ ձևով թվով կազմված պատկերային խճապատկերը (նկ. 2, ա, բ, գ, դ, ե): Շարունակությունը կազմել է որմնանկարային սյուժեների համախառնուրդ, որից Դվինում հայտնաբերվել են բեկորներ, և թուշնի մեկ ամբողջական պատկեր (նկ. 2.1): Ուշադրություն դարձնենք կաղապարային մշակումով քիվերին, որոնք արաբերեն գրությամբ են. Ա. Մանուչարյանը ընթերցել է (1. «Հոգնեցիր, հագեցրու ծարավդ», 2. «զամբյուղ այն բանի համար») թերի արձանագրությունները: Արաբերենը ժամանակի միջազգային լեզուն էր՝ թելադրված տարածագոտու առևտրամշակութային հաղորդակցման պահանջներով:

¹⁴ С. Лунина, "Изучение жилых домов Мерва X-XIII вв.", Труды Южнотуркменской археологической комплексной экспедиции, т. XVII, Ашхабад, 1980, сс. 59-83.

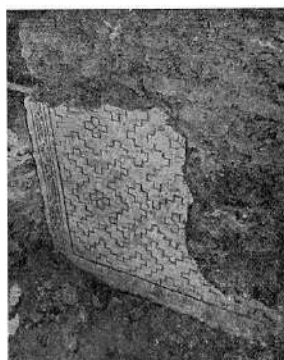
նկ. 1

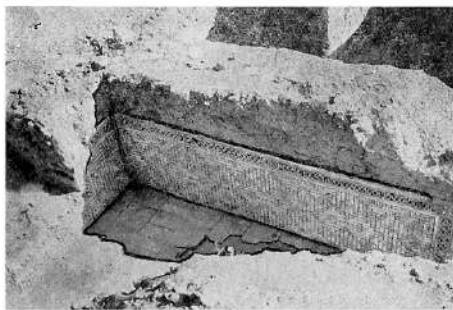
Նկ. 2

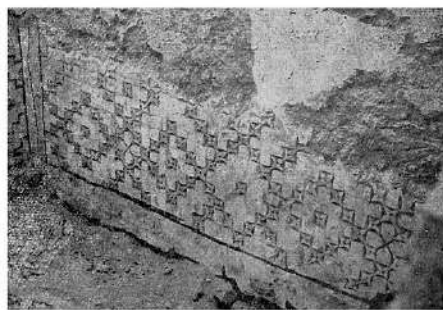
1

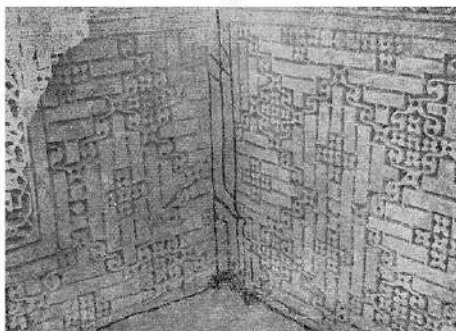
ա

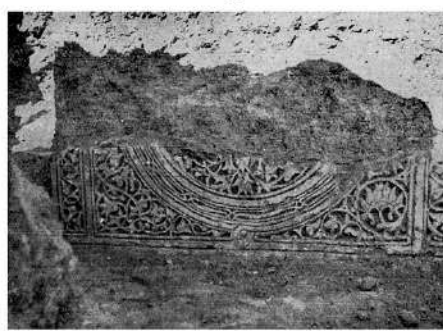
բ

գ

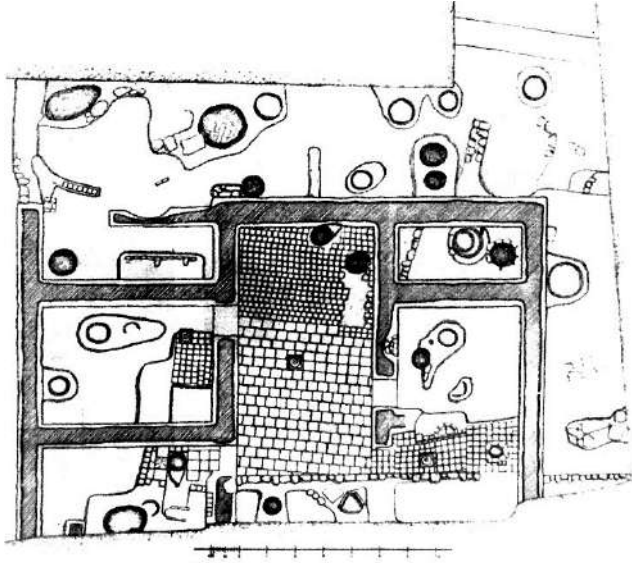
դ

ե

3

Դվինի Ստորին Բերդի տարածքում պեղվել են նաև առանձնատների ավերակներ (գծ. 3), որոնցից մեկի խորշի եզրույթը գոտկված է կենդանավազքի կոկիկ ու համաշափորեն կաղապարանախշված գիշատիչների տեսարանով (նկ. 2.2): Մյուսի գույքակոթողն իրենից ներկայացնում է քարե քառակուսի ձևավորումով հիմնախարսխի վրա հախճապակե անոթներով հարստացված գեղարվեստական ինքնատիպ մի ստեղծագործություն:

Գծ. 3. Գծագիրը՝ Գ. Քոչյանի

Աբու-լ-Ասվարի իշխանության տարիներին տնտեսական քաղաքականության ճիշտ կազմակերպման արդյունքում քաղաքը բարգավաճեց, դասվելով տարածագոտու վաճառաշահ ու արհեստավորական կենտրոններից առաջավորների շարքում: Խեցեղենի և ապակեգործական արտադրության վիճակագրությունը վկայում է դրանց բազմաթիվ տեսակների զանգվածային արտադրության մասին՝ տեղական մենաշնորհային պիտակավորմամբ (նկ. 3.4, 3.5, 3.6, 3.7)*: Իսկ ներմուծած շքեղ տեսակների քննությունն ընդգծում է քաղաքի տարածաշրջանի այլ երկրների հետ առևտրամշակութային ընդլայնված կապերը (նկ. 3.1, 3.2, 3.3 և 3.8, 3.9): Արծաթի ճգնաժամի հետևանքով երկար ժամանակ անգործության էր մատնված Դվինի դրամահատության գործը: Արծաթի թեթև ձուլվածքով դրամահատության գործառույթը շարունակվել է Աբու-լ-Ասվարի ժամանակ ու, թեև որոշ նմուշներ հայտնաբերվել են Դվինում, Շեղդադյան դրամահատությունն իրագործել են Գանձակում: Դրամագետ Խ. Մուշեղյանը Վարդենիսում հայտնաբերված 109 դրամից բաղկացած գանձի ուսումնասիրությանը հաստատել է այդ իրողությունը, միաժամանակ ավելացնելով XI դարում Դվին-Պարտավ ճանապարհի շարժը դեպի Գանձակ¹⁵:

* Նկար 3-ը տե՛ս ներդիրում:

¹⁵ Խ. Մուշեղյան, «Շեղդադյան դրամների մասին», ՊԲՀ, № 4, 1979, էջ 277-278:

Արծաթե թեթև ձուլվածքով այդ դրամները չեն դիմացել բյուզանդական ոսկեդրամների շուկայական մրցակցությունը: Դվինի պալատի տարածքից հայտնաբերված Ռոմանոս IV կայսրորդիների (1067-1070) ոսկե դրամները և Դվինի սահմաններում ընդգրկված նորաշեն գյուղում հայտնաբերված 3539 ոսկեդրամներից բաղկացած գանձը Կոստանդին VII (1025-1028) անվամբ¹⁶ ասվածի հաստատումն են:

Հմուտ արևելագետ Ն. Մառը Աբու-լ-Ասվարին գնահատել է ոչ միայն իբրև զորավար, այլև՝ վաճառական, որ տեսնելով անգամ Անիի քայքայված վիճակը, չի խուսափել այն իր որդու համար գնելու մտադրությունից: Փաստորեն, Դվինը նրա համարձակ ծրագրի սկիզբն էր միայն, որտեղ սկսվել էր իր բեղուն գործունեությունը¹⁷:

Աբու-լ-Ասվարը 1048 թվականին սելջուկների հայտնվելը Դվինում փրկության միջոց համարեց բյուզանդական վտանգից խուսափելու համար և նույնիսկ իր զինուժը ի սպաս դրեց հավատակիցների ռազմարշավներին: Թեև աղբյուրներում Դվինից բացի Աբու-լ-Ասվարին ենթակա այլ բնակավայրեր չեն հիշատակվում, բայց սելջուկների հայտնվելուց հետո, երբ 1053 թվականին Դվինի կառավարումը հանձնել էր իր որդուն՝ Աբու-Նասր Իսքանդարին, Դվինի հետ հիշատակվում են նաև «ենթակա շրջաններ»¹⁸, առանց հստակեցնելու, թե որոնք են այդ շրջանները: Աբու-լ-Ասվարը իր կյանքի վերջին տարիներն անցկացրեց Գանձակում և մահկանացուն կնքեց 1067 թվականին:

Ամփոփում

Սկզբնաղբյուրների տվյալների հիման վրա լուսաբանված է Դվինի XI դարի առաջին կեսի քաղաքական կյանքը, սակայն սոցիալ-տնտեսական, առևտրամշակութային կյանքի ու դրամաշրջանառության վերաբերյալ պատկերացումները հեռու են բավարար լինելուց: Այս բացը լրացնելու առումով բացառիկ նշանակություն ունեն հնագիտական տվյալները: Միջնադարյան մշակույթի անվանի գիտականեր Կ. Ղաֆադարյանը, Բ. Առաքելյանը, Ա. Քալանթարյանը և այլք Դվինի նյութական մշակույթի առարկայական քննության ընթացքում հիմնվել են Հայաստանի ավատական պատմության IX-X, XI, XII-XIII կամ IX-X, XI-XIII դդ. պարբերացման վրա: Դվինի պեղումների վերջին տարիների արդյունքները ստիպում են որոշ չափով վերանայել այդ ժամանակագրությունը: Այսպես,

¹⁶ Հայաստանի դրամաշրջանառության պատմությունը, 2018, էջ 92-93:

¹⁷ H. Mapp, *Город Ани и раскопки на месте городища*, Ереван, 2011, XIV-32.

¹⁸ V. Minorsky, *op. cit.*, p. 13.

սկզբնաղբյուրների, նյութական մշակույթի և դրամական գյուտերի ամբողջությունը ստիպում է Դվինի պատմության արդեն եղած պարբերացման մեջ ներմուծել մինչ օրս անտեսված՝ հետմոնղոլական պատմափուլը՝ «XIII դարի վերջ – XIV դար»¹⁹:

Դվինի XI դարի՝ որպես լճացման շրջանի մասին տիրող մտայնությունը կարելի է ընդունել որոշ վերապահությամբ: Դարաշրջանը պատմահնագիտական ատաղձով ներկայացնելու պարագայում զանազանվում են XI դարի առաջին կեսը և երկրորդ կեսը: Աբու-լ-Ասվար ամիրայապետի գործունեության շնորհիվ դարի առաջին կեսին քաղաքի տնտեսական և առևտրական կյանքի վերելքին ու ծաղկմանը հետևել է երկրորդ կեսի անկումային վիճակը՝ պայմանավորված քաղաքական անբարենպաստ փոփոխություններով: Հայտնի է, որ Աբու-լ-Ասվարը հաջողությամբ դիմակայում էր բյուզանդական սպառնալիքներին մինչև Դվինում 1048 թվականին սելջուկների հայտնվելը: Եթե 1045 և 1047 թթ. նա փայլուն հաղթանակներ էր տարել, ապա 1049 (ըստ այլոց՝ 1050) թ. արշավանքի ժամանակ աղբյուրն արձանագրում է նիկիփոր ներքինու հաղթանակը, երբ Աբու-լ-Ասվարը թաքնվել է Դվինի բարձր պարիսպների հետևում²⁰, փախել Գանձակ, հետապնդվել և կնքված զինադադարով ոչ միայն տարածքներ է կորցրել, այլև իր եղբորորդի Արտաշիրին պատանդ է հանձնել բյուզանդացիներին, որոնք տարել են նրան Կոստանդնուպոլիս: Գանձակում իրենց դիրքերը խարխլած Շեղդադյանները փորձել են Դվինում պահպանել եղածն ու 1053 թվականից քաղաքի ղեկավարությունը վստահել են Աբու-լ-Ասվարի որդուն՝ Աբուլ Նասր Իսքանդարին, որը խաղալիք էր Ատրպատականի կառավարիչների ձեռքին:

XI դարի երկրորդ կեսին սկսված մշուշոտ պատմաշղթան Դվինում տևել է շուրջ 52 տարի: Աթաբեկ Կըզըլ Արսլանի (1186-1191) և նրան հաջորդած Աբու Բեքրի (1191-1210) ձեռքն անցնելուց հետո սկսվել է քաղաքի պատմության մի նոր փուլ: Այդ կառավարիչների անուններով հատված դրամական հարուստ գանձերը, շինարարական աշխատանքներն ու նյութական մշակութային արժեքները ազդարարում են Դվինի տնտեսական ու առևտրամշակութային կյանքի մի նոր վերելք, որի քննությունը սույն հոդվածի շրջանակներից դուրս է:

Դվինի մշակութային շերտերի խորքում տակավին շատ գաղտնիքներ կան, որոնք հեռանկարում կարող են լուսաբանել նաև XI դարի երկրորդ կեսի պատմատնտեսական ու մշակութային կյանքի ստվերոտ կողմերը:

¹⁹ Ա. Ժամկոչյան, «Դվինի միջնաբերդի հարավային տեղամասի պատմությունից», ՀՀ ԳԱԱ Բանբեր հայագիտության, 2016, № 2, էջ 175-189:

²⁰ M-F. Brosset, *Rapports sur un voyage dans la Georgie et dans L'Arménie en 1847-48*, t 1, 1849, t. 1, p. 323, տե՛ս նաև Ս. Բոռնադյան, Հայաստանը և սելջուկները XI-XII դդ., Երևան, 1980, էջ 63: